

VIA⁰⁹ 04/2009 REVISTA DEL CENTRE D'ESTUDIS JORDI PUJOL

Jordi Collet i Sabé, Recercador ISOR (Investigacions en sociologia de la religió) i IGOP (Àrea d'educació) Universitat Autònoma de Barcelona (UAB). Professor de sociologia (Facultat d'Educació). Universitat de Vic

Joan Estruch i Gibert. Director ISOR (Investigacions en sociologia de la religió-UAB). Catedràtic de sociologia (Facultat de Ciències Polítiques i Sociologia). UAB

Jordi Collet i Joan Estruch

Família i religió avui: cap a una socialització invisible?

La família és una institució clau en el procés de socialització dels individus; és a dir, en la transmissió de determinats valors i actituds davant de la vida i davant del món. Aquest article aborda, des de la sociologia de la religió, el paper que té la família en la socialització i en la transmissió d'una determinada fe o creença en un temps caracteritzat pel pluralisme i la privatització religiosa, d'una banda, i la creixent secularització de les nostres societats, de l'altra.

1. Introducció

Els qüestionaments dels progenitors catalans que volen transmetre als seus fills i filles algun tipus d'element vinculat a l'àmbit religiós són enormes.¹ Des de la dècada dels 70, les veus més il·lustrades advertien sobre l'adveniment d'un dubte radical que posava en qüestió el què, el com i el qui de la socialització religiosa: té sentit, és plausible, és realitzable una «educació de la fe» en les societats complexes? Des d'aleshores, aquest dubte no ha parat d'estendre's i d'aprofundir-se i podem dir que, al llarg d'aquest primer decenni del segle XXI, ha esdevingut un maldecap quotidià per a les famílies amb voluntat de realitzar una socialització religiosa.

Sens dubte, és el moment en el qual els progenitors es plantegen la transmissió d'una fe (catòlica encara de forma majoritària a casa nostra però creixentment diversa) quan el dubte sobre si la religió té algun rol a jugar en la vida personal i social de la Catalunya del segle XXI esdevé més palpable: té sentit socialitzar en una creença religiosa, com es duu a terme aquest envit, qui o amb qui es compta per al mateix, quins haurien de ser els continguts d'aquesta socialització, quins haurien de ser els temps per al seu desenvolupament, quin és el rol del «socialitzat/da» i dels socialitzadors en aquest procés, etc.

Aquest és l'objectiu de l'article que presentem: partint de les recerques realitzades al voltant de la socialització religiosa familiar, volem presentar una anàlisi del fenomen que, presumptament, permeti comprendre'l més i millor. Com dèiem, és evident que encara a Catalunya el màxim nombre de famílies vinculades al «problema» de la socialització religiosa estan en l'òrbita catòlica. Però això no impedeix que, a parer nostre, moltes de les reflexions de l'article puguin ser extrapolables a les múltiples i diverses tradicions religioses presents a Catalunya.² Així doncs, comencem per presentar una perspectiva analítica que ens hauria d'ajudar a comprendre aquest fenomen.

2. Una mirada sobre el fenomen: el pluralisme i la privatització religiosa

2.1. Un grilló s'ha trencat i amb ell la cadena...

Foren P.L. Berger i T. Luckmann³ qui explicaren de manera senzilla com es construïa i es reconstruïa la realitat social en la qual tot/es vivim, ens movem i som. En un primer moment, com a necessitat antropològica en tota societat i en tota família apareix la producció d'una cultura: d'uns sentits, d'uns significats, d'uns vincles, d'unes normes... Com sabem, els éssers humans, malgrat néixer amb un caràcter no disposem d'instints prou desenvolupats, és a dir, de pautes prefixades que marquin el nostre

Té sentit socialitzar en una creença religiosa?, com es duu a terme aquest envit?, qui o amb qui es compta per al mateix?, quins haurien de ser els continguts d'aquesta socialització?, quins haurien de ser els temps per al seu desenvolupament?, quin és el rol del «socialitzat/da» i dels socialitzadors en aquest procés?

Familia i religió avui: cap a una socialització invisible?

comportament a l'hora de saber com relacionar-nos, com construir una casa o com iniciar un flirteig. Així doncs, tota societat i tota família són el projecte de la (re)construcció constant d'un món ordenat, compartit, amb sentit i amb pautes que orientin la conducta dels seus membres (fase d'exteriorització). Una vegada aquest món, aquestes pautes, aquest sentit ha estat edificat de manera compartida entre els diferents subjectes, arriba, amb el temps, la fase d'objectivació: tot allò que un dia els nostres avantpassats i nosaltres mateixos hem construït, es converteix en quelcom «objectiu», evident i donat per descomptat. Finalment, una vegada construïda una societat i objectivada progressivament, arriba el moment de fer-hi partícips les noves generacions en la fase d'interiorització o socialització. Precisament el procés de socialització primària consisteix en això: els progenitors transmeten un món als infants (actituds, valors, normes, sentit...) com si fos *el món*, l'únic possible. Un món que, gràcies als poderosos vincles afectius entre ambdós durant la primera infantesa, esculpeix l'infant com cap altra influència no ho farà al llarg de la seva vida.

Però, en aquests darrers decennis, tenim i vivim la sensació que alguna cosa d'aquest esquema mil·lenari s'ha trencat i, amb ella, la lògica i la dinàmica de la construcció i la transmissió de la cultura i la realitat religiosa. El grilló de la interiorització s'ha esquerdat i amb ell, la cadena de la socialització religiosa ha perdut tota la seva força en un doble moviment alhora alliberador i problematitzador: tot allò al voltant de la transmissió de la fe que en moltes zones del país fins fa 30 anys formava part del món donat per descomptat, ara és un problema. En el sentit que és quelcom que cal plantejar-se, optar i construir quan abans ja venia fet. Molt sovint, aquest malestar al voltant de la socialització religiosa familiar s'ha interpretat des dels postulats de la secularització. Però creiem que, tot seguint les darreres recerques al respecte,⁴ aquestes teories de la «desaparició» de la religió en les societats contemporànies, cada vegada tenen menys capacitat per ajudar-nos a comprendre la realitat. Per contra, presentem els dos processos socials, que segons la nostra opinió, poden contribuir més a aquest envit: el pluralisme i la privatització.

2.2. *El pluralisme i la privatització de les creences religioses: del religare al re-elegere*

Les teories de la secularització, és a dir, les que atribueixen les dificultats de les famílies a l'hora de transmetre unes creences religioses al fet que aquest àmbit anava de baixa o tendia a desaparèixer, cada vegada ajuden menys a entendre la realitat social. El problema d'aquestes teories és que equiparaven religió a ortodòxia i tot allò que queia fora d'aquesta (i des de fa 40 anys cada vegada més gent, pràctiques, idees i propostes són heterodoxes) sumava i contribuïa a constatar que la religió estava en un imparable declivi. Així, confonent la part pel tot, afirmaven que a casa nostra la religiositat, i àdhuc l'espiritualitat, anirien desapareixent de la realitat social i familiar, quan en realitat el que indicaven era el declivi d'una definició de religió lligada i marcada per una institució com l'església catòlica (ortodòxia). Sembla evident que en un context de creixent individualització, una de les característiques fonamentals de la vivència i la pràctica religiosa és que l'heretgia (literalment l'*elecció*) es transforma en la norma.

Així, si les institucions ja no tenen la capacitat per determinar els valors i les normes que configuraran l'ortodòxia, a les famílies, fonamentalment, els toca afrontar «l'obligació d'escollir» (Sartre). Una tria que esdevé més i més complexa en un context de creixent pluralisme social i religiós. Pluralisme en un doble sentit: un major nombre d'ofertes de sistemes de sentit (pluralitat de religions i altres creences); i un major nombre de branques o variants dins de cadascun d'aquests sistemes. Amb el resultat que cada família necessita uns cinc minuts per explicar (i explicar-se) on i com està situada respecte de la creença religiosa, quan abans amb una paraula n'hi havia prou: catòlica. Ara, tothom ha esdevingut un «creient però...». És a dir, una persona o família que ha d'explicitar els seus punts de referència escollits de caire teòric i pràctic amb els quals se sent vinculat per tal que l'interlocutor el pugui situar en el mapa religiós. Els conceptes de creient, no creient, practicant, no practicant, han perdut la seva capacitat comprensiva i avui esdevenen, per si mateixos, conceptes muts. És a dir, sense capacitat per conduir-nos a una realitat compartida.

Si les institucions ja no tenen la capacitat per determinar els valors i les normes que configuraran l'ortodòxia, a les famílies, fonamentalment, els toca afrontar «l'obligació d'escollir» (Sartre).

Familia i religió avui: cap a una socialització invisible?

Presentem ara un segon concepte amb una alta capacitat per ajudar-nos a entendre l'estat actual de la socialització religiosa familiar: la privatització. Fou T. Luckmann⁵ qui el 1967 va explorar l'evolució hist rica de les religions situant les societats de la segona meitat del segle xx en un nou estadi. Aix , en les societats arcaiques, el manteniment i la transmissió de «l'univers sagrat» es basava en una coherència de tota l'estructura social que tenia en la religió el seu eix vertebrador principal, en un context sense institucions especialitzades en aquest àmbit. En un segon estadi, malgrat que la religió continuava essent la clau de volta de tot el sentit i la legitimació d'aquelles societats, apareixen les institucions (les esglésies) i les persones especialitzades en aquest àmbit (els sacerdots). En un tercer estadi, allò sagrat es va separant d'allò profà, i unes institucions específiques són les encarregades de vetllar per l'ortodòxia en aquest camp, així com per la seva transmissió. A occident, les esglésies cristianes esdevenen la plasmació d'aquesta especialització i separació de l'àmbit sagrat de la resta de la vida social. Finalment, en les societats complexes contemporànies, anem avançant cap a una religió m s privatitzada. Abans d'entrar en el concepte, val a dir que aquesta accepció del concepte de privatització, no té res a veure amb el debat, tan enc s (i tan superficial?) en els darrers mesos, sobre el rol públic o privat de la religió. Nosaltres no ens referim al debat de la presència pública o privada de l'església. Sinó que ens referim al tipus de relació o no relació que s'estableix entre les persones més o menys vinculades a una determinada religió amb la institució especialitzada de referència (a casa nostra, sobretot l'església catòlica).

La privatització es caracteritza per un moviment en el qual altres «espais» que no són les institucions especialitzades (esglésies) parlen, pensen i practiquen la religió amb més o menys vincles amb aquestes institucions (des-especialització institucional de la religió); alhora, hi ha una desmonopolitzaci  de la producció i la difusió de cosmovisions (pluralisme), altament lligada a una accessibilitat immediata (sense intermediaris) a aquesta pluralitat d'oferta de religions a través dels *mass media* i les TIC. Aix , les religions, les cosmovisions, les idees vinculades a la transcendència i l'espiritualitat es privatitzen i es subjectiven. Per tant, aquest procés de privatització i de subjectivació situa en les famílies tota la responsabi-

litat de triar (consumidor) les creences religioses a viure i a transmetre i el com cal fer-ho.

En la mateixa mesura que les institucions (esglésies a casa nostra) perden pràcticament del tot la seva capacitat per ser qui dicta el què i el com s'ha de socialitzar, les famílies han d'assumir aquest rol, aquesta llibertat i aquesta responsabilitat. Com dèiem, en un context en el qual les creences religioses s'han pluralitzat i privatitzat, la família esdevé la protagonista absoluta de qualsevol procés de socialització religiosa. Un procés en el qual no només haurà d'escollir, sinó que també en molts casos haurà de construir el què i el com d'aquesta transmissió religiosa. Un què i sobretot un com que ja no podrà avançar pels camins tradicionals, sinó que haurà de moure's en un terreny inexplorat, tot buscant noves vies, noves formes i nous objectius per a la socialització dels infants i joves. Si la religió havia estat quelcom que relligava (*religere*), ara esdevé un dels camps més clars de la nova obligació social, el *re-elegere* (escollir constantment).

En un context en el qual les creences religioses s'han pluralitzat i privatitzat, la família esdevé la protagonista absoluta de qualsevol procés de socialització religiosa.

3. Velles preguntes, nous camins: de la institució al món privat

3.1. *Tres tipus ideals de socialització familiar*

Un cop presentat aquest context, ens preguntem ara per la manera com les famílies donen resposta pràctica i concreta a l'envit de socialitzar en aquest àmbit els seus fills i filles. Per a fer-ho, recorrem a l'estratègia weberiana dels tipus ideals, recordant que no són més que caricatures que cerquen facilitar la lectura de la realitat i no pas fotografies d'aquesta. Així, proposem tres models ideals de socialització familiar de la religió, contraposats entre ells i que anirem desgranant al llarg del present apartat.

3.2. *Model tradicional*

En l'enfocament i la pràctica tradicional de la socialització religiosa familiar, l'objectiu d'aquesta era que els infants i els joves esdevinguessin cristians i esdevinguessin persones «correctes», com «Déu mana(va)». Això en

Família i religió avui: cap a una socialització invisible?

	Model tradicional	Model modern	Model invisible
Objectiu (per a què) - entorn	Fer bons cristians - religió social	Fer bones persones - creença minoritària i de petita comunitat	Fer persones autònomes - religió privatitzada
Plantejament (per què)	Fer persones amb bones arrels	Fer resistent	Fer persones que puguin disposar d'àncores
Rol dels progenitors (qui)	Professors - plantejament escolar	Referents - plantejament d'esplai	Mestres - plantejament d'assessors/consultors
Contingut (què)	Doctrina - ortodòxia	Valors - coneixement de Jesús	Habilitats per a poder buscar sempre de nou (seguretat secundària)
Contingut II (què)	Catàleg de creences - moral	Moral autònoma	Confiança i autoestima
Metodologia (com)	Classe	Altres maneres: pel·lícules, cançons, internet, jocs, grup d'iguals, trobades...	Iniciàtica
Metodologia II (com)	Visible, explícita i formal	Explícita i informal	Invisible, implícita i informal
Temporalitat (quan)	Infantesa	Infantesa i joventut	Tota la vida
Context (on)	Context social coherent	Context social en contra	Context social coherent amb el rol de consumidor

un context culturalment catòlic significava construir, en el si de la família, persones que tinguessin clares les seves arrels, els seus pilars. Unes arrels que els havien de sostenir per a tota la vida i que estaven basades en un catàleg de creences i de dogmes morals universals, únics i homogenis. En aquest tipus ideal de socialització familiar de la religió, els progenitors feien una tasca de professors que, a través de «classes», transmetien la doctrina correcta a seguir i l'ortodòxia a aprendre a través d'una pedagogia explícita, visible, unidireccional i memorística («Ets cristià? Sóc cristià per la gràcia de Déu»). El temps d'aprenentatge era la infantesa i com deiem, la normalitat d'aquest procés es basava en una coherència força alta entre allò a transmetre i allò esperat socialment de les persones joves i adultes.

Avui en dia podem pensar que aquest tipus de socialització religiosa familiar ja ha desaparegut. No és cert, ja que, com varem comprovar en la

nostra anterior recerca,⁶ una part gens menyspreable del catolicisme actual vinculat a posicions conservadores segueix valorant de manera significativa la importància d'una socialització religiosa amb continguts vinculats a la doctrina («catàleg de creences»). Això no implica que les formes no hagin evolucionat (rol de l'afectivitat, plantejament menys escolar, ...) però sense abandonar, com a element clau en la pròpia identitat, els elements substantius de la moral, la doctrina i la militància. I són precisament aquests elements substantius els criteris per a fer una avaluació dels resultats de la socialització religiosa en el model tradicional. Una avaluació els indicadors de la qual són la pertinència de les pràctiques morals, els coneixements doctrinals, o la voluntat de transmetre aquestes propostes als infants.

En tot cas, el gran canvi d'aquest model respecte els anys del franquisme és que avui en dia les famílies estan obligades a optar per aquest model ja que, ni de bon tros, és el «normal» o el «natural». Així, els objectius i la metodologia socialitzadora són divergents amb els altres plantejaments, però el procés de tria, i el sentiment d'incertesa i de fragilitat per si allò triat o construït és el correcte, és igual de present en aquestes que en les altres famílies.

3.3. *Model modern*

En aquest segon model ideal podem trobar un gran nombre de persones de més de 50 anys que, malgrat la seva voluntat, tenen la sensació de «fracàs» en la socialització religiosa dels propis infants. Aquestes famílies, participants de l'esperit del Concili Vaticà II, lamenten enormement que els seus fills/es (majoritàriament de menys de 50 anys) malgrat que siguin bons professionals, bones persones, etc., no vagin a missa i que ni tant sols es casin per l'església o bategin les criatures. Per aquestes persones i per a moltes famílies joves en l'actualitat, la socialització religiosa té tant una dimensió de construir bones persones (valors), com de fer cristians més vinculats a una petita comunitat que no pas als dogmes del Vaticà. Són famílies que no es veuen amb cor de fer aprendre un catecisme com qui ensenya les taules de multiplicar, ja que no és el mateix fer veure a una criatura que set per vuit fan cinquanta-sis, que intentar explicar-li que Jesucrist és engendrat, no creat, i de la mateixa naturalesa del Pare. Així, la

pròpia vivència de la fe parental ja té força elements de «cristians però...» i és viscuda com a contracorrent (ni identificats amb les posicions vaticanistes, ni desvinculats de la dimensió cristiana). Els progenitors, en aquest model, actuen com a referents, com a acompanyants del procés de socialització dels seus fills, tot sabent que necessiten d'altres referents per a socialitzar-los en la fe (esplai, escoltes, ordes religioses, pasqua jove, Taizè...). Per aquestes famílies, el contingut de la fe ja no és tant un llistat de creences sinó uns valors i un apropament a la figura de Jesús, alhora que una moral amb vincles a la doctrina però per a la qual l'autonomia i la consciència són els principals elements (privatització).

Potser la característica més important d'aquest segon tipus ideal és la seva voluntat renovadora en les formes de la socialització (com): l'ús de les pel·lícules, de les cançons actuals, d'internet, de les xarxes socials, del mòbil, dels jocs, de les mil varietats del grup d'iguals, de les trobades, de l'estètica... Tot això són elements clau en la pràctica socialitzadora d'aquest tipus de famílies que a través d'una pedagogia explícita, informal i actualitzada cerquen al llarg de la infantesa i la joventut que les noves generacions siguin cristians «autèntics». Trobant en aquesta autenticitat (el meu fill/a «és cristià perquè vol i ho viu així») i en la reproducció de les pràctiques dels progenitors (anar a algun tipus de missa, grup de revisió de vida, vincles amb l'església a través de capellans «dels nostres», certa preocupació per l'església institució....) els dos criteris clau per avaluar els resultats d'aquesta socialització religiosa.

3.4. *Model invisible*

Finalment, trobem en els darrers anys certes famílies amb un capital educatiu alt que, de manera més intuïtiva i no tant amb un full de ruta clar, cerquen altres maneres de socialitzar la dimensió transcendent dels seus fills/es que s'avinguin més amb les seves formes de vida objectiva. En aquest tercer tipus ideal, l'objectiu de la socialització religiosa (altament privatitzada) és el de formar persones autònomes que emprin la religió o els elements religiosos en la pràctica de la seva autonomia, per al seu benestar i en la construcció de la seva identitat.⁷ Així, com diu Bauman,⁸ mentre que l'important en la modernitat sòlida és que els infants tinguin unes arrels ben estables, fixes i compartides, en la modernitat líquida el

recurs fonamental a socialitzar són les àncores: elements i recursos que puc treure o posar en funció del moment i que m'ajuden a estar vinculat, però alhora a no estar-ho massa, ja que això em podria fer perdre la llibertat (seguretats secundàries).⁹ En aquest model ideal, els progenitors exerceixen una mena de rol d'assessors o consultors en la cerca d'aquelles «habilitats i coneixements religiosos» que sobretot han d'aportar confiança i autoestima a llurs fills (fe=creença vs fe=confiança).

La manera d'exercir aquesta socialització familiar privatitzada és invisible, implícita i funciona a través d'elements iniciàtics. Així, més que no pas un camí traçat, un llistat de creences a aprendre, uns valors o uns vincles amb Jesús i la comunitat a establir, el que es cerca és l'acompanyament discret (invisible)¹⁰ de l'infant i el jove cap a la transcendència, cap al sagrat, cap al misteri. Uns conceptes que no se sap què volen dir ja que per a cada persona són diferents (subjectivació de la fe). Aquest «assessorament» cap al sagrat implica un plantejament de socialització religiosa iniciàtic, és a dir, que avança a partir d'elements i camins que sovint poden resultar paradoxals, contradictoris (amb la idea tradicional de transmissió de la fe) i sorprenents.¹¹ contactes i pràctiques d'altres religions, lectures allunyades del cristianisme... Tot avançant sempre des de la incertesa, les preguntes i els dubtes com a elements habituals (socialització de la pregunta vers socialització de les respostes). I amb una avaluació dels resultats de la mateixa que ja no disposa de cap criteri objectiu per a ser realitzada (moral, anar a missa, voler transmetre una creença als fills...) perquè només subjectivament cada persona pot realitzar-la. Una opció, la socialització invisible, que transforma la socialització en quelcom que pot durar molts anys i davant de la qual, com ja deia Luckmann fa 40 anys, l'actitud dels progenitors respecte al repertori de religions i creences esdevé la d'un consumidor que tria des del binomi de la llibertat i la responsabilitat totals.

L'objectiu de la socialització religiosa (altament privatitzada) és el de formar persones autònomes que emprin la religió o els elements religiosos en la pràctica de la seva autonomia.

4. Conclusió: cap a una socialització familiar religiosa invisible?

Sembla lògic que en el nostre país visquin famílies amb opcions de socialització religiosa vinculada als tres tipus ideals presentats. També sem-

Família i religió avui: cap a una socialització invisible?

bla lògic pensar que el darrer dels models presentats estigui esdevenint un nou paradigma amb regles, objectius i criteris d'avaluació diferents als dos anteriors. Alhora, els interrogants al voltant d'aquest darrer model invisible de socialització religiosa familiar són molts. Però per a unes famílies amb una religió altament privatitzada i basada en elements subjectius, sembla «lògic» que estiguin practicant (sovint més enllà de la reflexió) un tipus de socialització de la dimensió transcendent que deixi en un segon o tercer lloc qualsevol relació amb una religió (institucional) que relliga socialment i que té continguts explícits (doctrina, moral, coneixements...), i avancin en el camí d'una socialització més iniciàtica, feta de preguntes més que de respostes, de vivències més que de doctrines, d'autonomia més que de moral, de confiança més que de creences... i amb un ús instrumental, consumidor dels elements religiosos, amb un rol dels progenitors més invisible (assessorament) i avaluable tan sols des de la pròpia subjectivitat. Només el pas dels anys dirà quins són els resultats socials i personals d'aquest nou model de socialització familiar religiosa invisible.

NOTES

1. Collet, J. (2005) *S'acaba la fe cristiana? La transmissió de la fe en els nous processos de socialització*. Fundació Joan Maragall-Editorial Claret. Barcelona.
2. Amb un matís important, però. Per a les minories religioses, el món donat per descomptat en el qual es vol socialitzar no ha estat mai el món que la societat global donava per descomptat. En cert sentit, per a les minories la socialització religiosa ha estat sempre problemàtica: per als catòlics catalans, ho ha esdevingut tan sols en els darrers temps.
3. Berger, P. L.; Luckmann, T. (1988) *La construcció social de la realitat*. Herder. Barcelona.
4. Estruch, J.; Grieria, M. (2007) *De la secularització al pluralisme o de quan la religió torna a estar de moda*. Caixa Sabadell. Sabadell.
5. Luckmann, T. (1967) *La religión invisible. Sígueme*. Salamanca.; Estruch, J. (2007) «Una conversa amb T. Luckmann» A: *VIA* nº 5.
6. Collet, J. (2007) «The crisis in religious socialization: an analytical proposal.» A: *Social compass*. Vol. 54, núm. 1.
7. Bauman, Z. (2005) *Identitat*. Publicacions Universitat de València. València.
8. Bauman, Z. (2008) *L'educació en un món de diàspores*. Fundació Jaume Bofill. Pàg. 12.
9. Les seguretats secundàries rau en el fet de tenir sempre la possibilitat de tornar a començar i canviar de parella, religió o feina. Així, més que centrar-se molt perquè cada àmbit de la vida funcioni molt bé, el que cal és mantenir el màxim nombre de portes obertes per si s'ha de canviar d'estratègia en la cerca d'una oportunitat millor.

VIA⁰⁹ 04/2009 REVISTA DEL CENTRE D'ESTUDIS JORDI PUJOL

10. Aquí invisible implica l'accepció de Luckmann de privatitzada i de Bernstein de pedagogia poc explícita, amb un rol de l'educador secundari, on es dóna més autonomia a l'infant, on els criteris d'avaluació són implícits ... Cf. Bernstein, B. (1985) «Clases sociales, lenguaje y socialización.» *A: Revista Combiata de Educación*. Vol. 15.

11. La pel·lícula «A años luz» d'Alain Tanner seria un bon exemple d'aquesta socialització iniciàtica.